

راهبرد مدیریت پایدار مراتع در قلمرو مراتع مورد بهره‌برداری روستاییان

محمد فیاض*

مشکلات و مسائل مراتع روستایی بیشتر و پیچیده‌تر از مشکلات مراتع عشایری است. از مهم‌ترین مشکلات مراتع روستایی می‌توان به مواردی چون مالکیت، اقتصادی نبودن واحدهای بهره‌برداری، عدم آموزش روستاییان (اصولاً مرتعداران عشایری، مهارت بیشتری نسبت به مرتعداران روستایی دارند)، تعدد بهره‌برداران، مشاعی بودن اکثریت قریب به اتفاق مراتع روستایی، حضور مداوم دام در مراتع روستایی، اقتصادی نبودن گله‌های دام، مشکلات مرزبندی با مراتع عشایری، مرز مراتع حریم و مراتع غیرحریم در روستا، مدیریت نادرست برخی از شوره‌های اسلامی روستا، اجاره مراتع به افراد غیربومی، عدم کنترل دام روستاییان و عدم نظارت لازم بر تعداد دام و چرای مرتع اشاره کرد.

در مراتع انفرادی دیده می‌شود که سهم اندکی از مراتع را در اختیار دارند. ۳. پیامد اثر توأم پدیده تغییر اقلیم، بروز خشک‌سالی‌های غیرطبیعی و روند افزایش تقاضا برای منابع ناشی از رشد جمعیت، عدم تناسب فرهنگ مصرف با شایستگی‌های تولیدی جامعه و اجرای طرح‌های توسعه کشور در سایر بخش‌ها، از دیگر عوامل زمینه‌ساز تشدید تخریب مراتع است و تأثیر عملی آن کاهش سطح مراتع، کاهش توان تولید مراتع و تشدید فشار بر باقی‌مانده مراتع بوده است. ۴. ظرفیت برنامه‌های پنج‌ساله توسعه برای عملیاتی شدن انتظارات و اهداف احیا، توسعه و افزایش بهره‌وری مراتع، پاسخگوی حل مسائل مراتع در چهارچوب برنامه‌های توسعه نبوده است. ۵. تکالیف پیش‌بینی شده در ماده ۱۴ قانون افزایش بهره‌وری درمورد مراتع مصوب سال ۱۳۸۹، عملیاتی نشده و از نظر کارشناسی نیز پیش‌بینی‌های انجام شده، در قانون یادشده واقع‌بینانه نبوده است. ۶. نبود الگوی توسعه جامع برای نواحی روستایی و محدود شدن اقدامات به تأمین زیرساخت‌ها و کم‌توجهی به ظرفیت‌ها و فرصت‌های افزایش تولید و درآمد روستاییان، فشار را به مراتع تشدید کرده است. طرح‌های مرتعداری نیز مستقل از الگوی توسعه روستاها، توانسته‌اند روند تخریب مراتع روستایی را متوقف کنند. ۷. محدود شدن برنامه‌ها در مدیریت مراتع به تأمین علوفه دام، موجب غفلت از سایر کارکردهای مراتع شده است، از جمله تأمین

مسائل و الزامات بهبود مراتع

۱. پیش‌نیاز افزایش بهره‌وری مراتع و توقف روند تخریب مراتع، رفع تنگنای چرای دام مازاد (بیش از توان سرزمین) و چرای خارج از فصل است. ۲. بهره‌برداری مشاعی از مراتع و اقتصاد معیشتی جمعیت غالب بهره‌بردار از مراتع کشور از عوامل اساسی و مهم زمینه‌ساز در تخریب مراتع، همچنین یکی از موانع و علل عدم موفقیت بیشتر طرح‌های مرتعداری است. این پدیده انگیزه سرمایه‌گذاری را از مرتعداران برخوردار گرفته است؛ به دلیل اینکه سایر بهره‌برداران در بهره‌برداری شریک هستند، ولی در سرمایه‌گذاری مشارکت نمی‌کنند. سرمایه‌گذاری مرتعداران فقط

آب سالم، افزایش دبی پایه رودخانه‌های دائمی و جلوگیری از تبدیل شدن به رودخانه‌های فصلی، کارکرد حفظ تنوع زیستی و جلوگیری از طغیان آفات در مزارع و باغات، کاهش گازهای گلخانه‌ای، پایداری زنبورداری، تولید گیاهان دارویی و صنعتی، توسعه گردشگری و....

۸. سوداگری زمین بخش قابل توجهی از ظرفیت دولت در مدیریت مراتع (سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری) را برای رسیدگی به تخلفات زمین‌خواری درگیر کرده و غیرمستقیم کارایی سازمان یادشده را در سایر وظایف، تحت تأثیر قرار داده است.

۹. الگوهای سنتی برنامه‌ریزی از ظرفیت لازم برای تطابق برنامه‌ها، ساختار و توان تشکیلات دولت با شرایط جدید، با توجه به بروز تغییرات با سرعت بیشتر و تأثیرگذاری بر منابع طبیعی، برخوردار نبوده است.

۱۰. کاهش جمعیت چوپانان باتجربه، عدم تربیت نسل جوان جایگزین برای آنها و واگذاری مدیریت گله به کارگران حقوق‌بگیر موقت، منجر به حذف دانش بومی با پشتوانه چندین قرن در مدیریت مراتع شده است و نقش مثبت شیوه‌رهم‌گردانی متکی به دانش بومی ضعیف و در بسیاری از مناطق حذف شده است.

۱۱. تفاوت در مسائل و شیوه‌های بهره‌برداری مراتع توسط عشایر با روستاییان، نیازمند راه‌حل‌های متفاوت در مدیریت مراتع مورد بهره‌برداری هر یک از آنها است. اگرچه مشکلات در نظام روستایی، عموماً بیشتر و پیچیده‌تر از نظام عشایری است، اما وابستگی معیشتی مردم در روستا، به دلیل فعالیت‌های کشاورزی، کمتر از مردم عشایری است.

۱۲. در نحوه اجرای قانون، ارزیابی‌های لازم از آنچه در اجرای قانون اتفاق افتاده، وجود ندارد، این نقیصه ناشی از این است که تهیه‌کننده، اجراکننده و نظارت‌کننده طرح‌های مرتعداری یک مرجع واحد است.

بعد از طرح مسائل، بررسی‌های کارشناسی با تفکیک دستور جلسات در موضوعات مرتبط با مراتع تحت مدیریت و بهره‌برداری روستایی با مسائل مرتبط با بهره‌برداران روستایی انجام شد تا با ورود به جزئیات مسائل، راه‌حل‌ها را مورد بحث و بررسی قرار دهد، نتایج این بررسی‌ها در ادامه ارائه می‌شود.

راهکارها

- عدم توجه و پشتیبانی لازم برای حفاظت، احیا و توسعه مراتع کشور. آنچه مشخص است جامعه بخشی از هزینه‌های مربوط به مسئله آب را که نسبت به مراتع توجه بیشتری را به خود معطوف می‌کند، متقبل می‌شود، درحالی‌که به مراتع، که یکی از منافع آنها تأمین آب سالم برای کشور است (حدود ۶۰ درصد آب کشور از مراتع تأمین می‌شود)، توجه ویژه‌ای نمی‌شود. در صورت عدم جلوگیری از تخریب مراتع، پیامدهایی را از جمله کمبود آب، گرم شدن هوا، بروز سیل، وقوع ریزگرد و دیگر مخاطرات محیط‌زیستی در پی خواهد داشت و هزینه تخریب و مقابله با آثار آنها گاه تا چندین برابر هزینه‌ای است که باید صرف حفظ و اصلاح مراتع شود.

- اجرای توأم دو طرح بزرگ کاداستر اراضی ملی و آمایش سرزمین برای حفظ و تثبیت کاربری مراتع کشور.

- تغییر کاربری گاهی با هدف فراهم کردن زمینه بهبود مراتع (از جمله تأمین کمبود علوفه) و اقتصاد بهره‌بردار، موضوعی حساس و پیچیده است، از این رو نباید تا قبل از اطمینان از وجود قوانین کارآمد برای جلوگیری از انحراف از اهداف، به آن رسمیت داده شود.

- افزایش راندمان دامداری، مدیریت پرورش دام‌ها یا مدیریت اقتصادی گله از جمله کاهش تلفات، هم‌زمانی زایش، دوقلو زایی و افزایش درصد زایش و کوتاه کردن دوره آن، بالا بردن درصد زنده‌مانی، خروج دام‌های قسر، هورمون‌تراپی، افزایش سرعت رشد، پروار بندی، افزایش ضریب تبدیل، بره‌زایی خارج از فصل، انتخاب دام‌های برتر و اصلاح نژاد، جیره‌نویسی و بهبود تغذیه، اندازه اقتصادی گله، رعایت موارد بهداشتی و ... از دیگر ضرورت‌های افزایش بازدهی است.

- پروار بندی با دام‌های کوچک‌جثه و با تعداد مناسب دام (۲۵۰ رأس) برای بسیاری از خانواده‌های روستایی میسر نیست، بنابراین باید در زمینه ترکیب گله، پروار بندی با تعداد کم، اصول و فرمول تغذیه در پرور و ... به دامداران روستایی آموزش صحیح داده شود.

- بره‌ها در زمان مناسب از شیر گرفته شوند، در زمان، تعداد، شرایط، مدیریت و تغذیه مناسب پروار شوند و در موعد مقرر وارد بازار شوند تا پروار بندی علمی و اقتصادی شود. اجرای این کار در روستا نیاز به آموزش دارد.

- خروج دام‌های غیرمولد از مرتع و کاهش فشار بر مراتع می‌تواند ضمن کمک به اقتصاد بهره‌بردار فشار بر مراتع را نیز کاهش دهد.

- تقویت زنجیره تولید، بازاریابی و صادرات محصولات دامی، برندسازی محصولات دامی (محصولات سبز، پاک یا ارگانیک)، جهت افزایش درآمدها.

- نقش سه رکن بازرگانی محصولات دامی شامل تولیدکننده، واسطه و مصرف‌کننده باید به گونه‌ای اصلاح شوند که پایداری نظام تولید تضمین و فرصت‌های شغلی با حفظ سهم هر یک در چرخه بازرگانی پایدار نیز حفظ شود. باید این سه رکن به گونه‌ای مدیریت شوند که تولیدکننده علاقه‌مند به تولید و ارائه آن به بازار باشد. زنجیره تولید سالم و پیوسته می‌تواند یکی از راهکارهای مناسب برای تحقق پایداری تولید و رضایت‌مندی ذی‌نفعان (تولیدکننده و مصرف‌کننده) در چهارچوبی منطقی باشد، تا از این رهگذر کاستی ناشی از اثرات سوء تولید سینوسی محصول بر درآمد تولیدکننده و قدرت خرید مصرف‌کننده کاهش یافته و قیمت منطقی محصول و نقش سازنده دست‌اندرکاران و ذی‌نفعان فرصت ظهور پیدا کند.

- مطالعه میزان سود در زنجیره غذایی، بررسی نسبت سودآوری سرمایه، کاهش حلقه‌های واسطه، تهیه درآمد از کارکردهای غیرعلوفه‌ای مرتع برای دامداران و کمک گرفتن از سازمان‌های مردم‌نهاد با تأکید بر جامعه‌محوری در این سازمان‌ها از موارد اساسی هستند.

- برای هرگونه دخالت در بازار، باید سود منطقی هر

مراتع اجاره‌ای اطلاعات جامع و کاملی تولید شود و سپس براساس این اطلاعات برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری شود.

- هر عرصه مرتعی باید دارای مدیریت واحد باشد و بخشی از سایر عواید حاصل از مرتع (غیر از چرای دام که صددرصد آن متعلق به بهره‌بردار است) نصیب دامدار شود تا با تأمین درآمد و انگیزه بیشتر، زمینه ورود دام و فشار بر مرتع کاهش یابد.

- بهتر است دهیاری‌ها در اداره مراتع حریم روستا مسئولیت و اختیار

کدام از حلقه‌های زنجیره تولید مشخص و سپس با تنظیم سود، زنجیره تولید مدیریت شود. میزان سود باید متناسب با میزان عملیات اقتصادی باشد. سود فراتر از چرخه متعارف تولید سبب ایجاد رانت می‌شود.

- در زمینه اجاره دادن مرتع، تحقیقات جامعی انجام شود تا انواع و حالت‌های مختلف اجاره، درصد رشد یا کاهش آن طی دهه اخیر، آثار مثبت و منفی آن و میزان و درصد

بیشتری داشته باشند. انحراف برخی شوراهای اسلامی روستا در زمینه اجاره مراتع بررسی و توسط مراجع ذی ربط پیگیری شود.

- دستورالعمل جدید میزبانی مرتع باید موشکافانه تر تحلیل و بررسی و نواقص آن برطرف شود.

- مشارکت مردم در طرح‌ها، به‌عنوان اهرم اصلی موفقیت طرح‌های مرتعداری مورد توجه قرار گیرد.

- اساسنامه انجمن‌های صنفی مرتعداری برای واگذاری برخی اختیارات به آنها پاسخگو نیست، با هدف کاهش تصدی‌گری سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور، اساسنامه اصلاح شود، مرتعدار باید بتواند در تمام مراحل تهیه و اجرای طرح مشارکت داشته باشد و آموزش‌های لازم را فرا گیرد.

- طرح‌های با بهره‌بردار انفرادی (یا با مدیریت واحد) و در سطوح بزرگ از موفقیت بیشتری برخوردار هستند. بهتر است سازمان‌های مرتبط با منابع طبیعی در مسیر تبدیل بهره‌برداری از سیستم بهره‌برداری مشاعی به مدیریت واحد و از سطوح کوچک به بزرگ اقدام کنند.

- طرح‌های مرتعداری در ذات خود ایرادی ندارند و مشکلات فعلی طرح‌های مرتعداری مربوط به نحوه تهیه، اجرا و نظارت بر آنها است. طرح‌های مرتعداری در شرایط فعلی با وجود جمعیت مازاد دام، فقر و تعدد بهره‌برداران، عدم نظارت مناسب و نبود پایش مستمر موفق نبوده است.

- در طرح‌های مرتعداری، برای کل سال مرتع، برنامه تدوین شود، همچنین مدیریت بیمه و خشک‌سالی نیز در این طرح‌ها مد نظر قرار گیرد. تهیه طرح مرتعداری برای مراتع روستایی با دستورالعمل متفاوت از مراتع عشایری تهیه شود.

- با توجه به اینکه شناسنامه‌دار کردن دام به نفع مرتعداری، دامداری، بازرگانی و اقتصاد کشور است و باعث کاهش قاچاق گوشت، آمارگیری قابل اعتماد در مرتع، کنترل بیماری‌های دام، بهبود بهداشت دام و کمک به ارتقای سیستم بیمه می‌شود، از این رو پیگیری این مهم در اولویت قرار گیرد.

- انتقال مدیریت مرتع از دولت به مردم یا تشکل‌های مردمی منابع طبیعی با توجه به ظرفیت مردم، امری مؤثر در بهبود مراتع است، دولت، امر سیاست‌گذاری و نظارت را انجام دهد.

- برای معضل تخریب مراتع ناشی از عملیات بهره‌برداری معادن، دستورالعملی با هدف کاهش آثار تخریب و الزام بهره‌بردار معدن به بازسازی قسمت‌های تخریب‌یافته تهیه شود.

- بهتر است در هر منطقه دانش بومی بررسی شود و موارد قابل‌استفاده آن در طرح‌های مدیریت مرتع مد نظر قرار گیرد. راهبرد مرتعداری در قلمرو مراتع مورد بهره‌برداری روستاییان، براساس نتایج جلسات گروه راهبردی با شرکت متخصصان مرتع و دام، مدیران دامداران، انجمن‌های مردم‌نهاد و متخصصان اقتصادی به شرح زیر تهیه شده است:

اعضای ثابت گروه راهبردی:

۱. دکتر حسین ارزانی، استاد پردیس منابع طبیعی دانشگاه تهران

۲. دکتر محمدحسین رزاقی، کارشناس مسائل مشارکت از سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور

۳. دکتر ناصر باغستانی، عضو هیئت‌علمی مرکز تحقیقات کشاورزی و منابع طبیعی استان یزد

۴. مهندس محمد فیاض، عضو هیئت‌علمی مؤسسه تحقیقات جنگل‌ها و مراتع کشور

۵. مهندس یوسف یوسفی، مدیرکل منابع طبیعی استان مرکزی

۶. مهندس جواد مقیمی، کارشناس ارشد بازنشسته دفتر امور مراتع کشور

۷. دکتر نعمت‌اللهی، مدیرکل دفتر بهسازی امور تولید سازمان امور عشایر کشور

۸. مهندس ترحم بهزاد، مدیرکل دفتر امور مراتع کشور

۹. دکتر علیرضا افتخاری، عضو هیئت‌علمی مؤسسه تحقیقات جنگل‌ها و مراتع کشور

۱۰. مهندس محمد خادمی مرتعدار عشایری از استان مرکزی و عضو انجمن صنفی مرتعداران

۱۱. جناب آقای مالک پهلوان، مرتعدار و عضو انجمن صنفی مرتعداران از استان مازندران

به حسب موضوعات مورد بحث متخصصان دیگری نیز دعوت شدند که هر یک در چندین جلسه حضور داشتند و نظرات خود را ارائه کردند. اعضای مدعو جلسه به حسب دستور جلسه:

آقایان:

۱. دکتر حسین خورشیدی استاد اقتصاد دانشگاه شهید بهشتی

۲. دکتر انصاری‌رنانی، از مؤسسه تحقیقات علوم دامی

۳. جناب آقای هداوند، دامدار نمونه کشوری در سال ۱۳۹۵، از استان تهران

۴. مهندس رستم‌خانی، مسئول امور دام استان زنجان

۵. مهندس اردوخوانی، مدیر امور دام تهران

۶. دکتر صادقی‌پناه، رئیس بخش مدیریت پرورش دام مؤسسه علوم دامی کشور

۷. مهندس طاهری‌یگانه، مرکز اصلاح نژاد و بهبود تولیدات دامی کشور، گروه اصلاح نژاد و بهبود تولیدات دام سبک

۸. جناب آقای اردشیری‌فر، از عشایر استان خوزستان

۹. جناب آقای آذیر، مرتعدار شورایی استان البرز

خانم‌ها:

۱. سرکار خانم دکتر رضوی، از انجمن‌های مردم‌نهاد عشایری

۲. سرکار خانم مهندس اژدری، از انجمن‌های مردم‌نهاد عشایری

۳. سرکار خانم مهندس رضایی، از مؤسسه تحقیقات جنگل‌ها و مراتع کشور

۴. سرکار خانم باستانی، مرتعدار شورایی استان البرز

برخی افراد نیز به حسب موضوعات به جلسه دعوت شدند، علی‌رغم پیگیری‌های مکرر امکان بهره‌مندی کارگروه از آنان فراهم نشد:

۱. دکتر خوش‌چهره، استاد اقتصاد دانشگاه تهران

۲. دکتر مهر فرد، قائم‌مقام محترم وزارت جهاد کشاورزی

۳. دکتر طالب، عضو هیئت‌علمی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران

۴. دکتر مرادی، عضو هیئت‌علمی دانشکده علوم دامی دانشگاه تهران

۵. جناب آقای مقدسی، رئیس انجمن صنفی کارفرمایان گاوداری استان تهران

۶. جناب آقای حسینی، پروار بند نمونه از استان یزد